

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ
Кафедра соціально-гуманітарних дисциплін, факультет № 6

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Логіка»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

081 «Право» (правозастосування)

за темою: «Операції з поняттями»

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
30.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
25.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
29.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

Розглянуто на засіданні кафедри соціально-гуманітарних дисциплін (протокол від 25.08.2023 р. № 9)

Розробник:

Професор, доктор філософських наук, професор Тягло Олександр Володимирович

Рецензент:

Декан філософського факультету ХНУ ім. В. Н. Каразіна, доктор філософських наук, професор Карпенко Іван Васильович

План лекції «Операції з поняттями»

1. Обсяг і зміст поняття. Відношення між поняттями, їх зображення з допомогою колових схем..
2. Операція поділу поняття. Види поділу. Класифікація. Правила поділу понять та їх типові порушення.
3. Операція визначення поняття. Визначення через найближчий рід та видові ознаки. Правила побудови дефініції, типові їх порушення.
4. Операції, що замінюють визначення: опис та характеристика. Специфіка їх використання у правоохоронній діяльності.

Література

- Бандурка О. М., Тягло О. В. Юридична логіка. Харків: Золота миля, 2017. С. 48-65.

Текст лекції

Логіка вивчає і використовує два основних параметри поняття – **об'єм і зміст**.

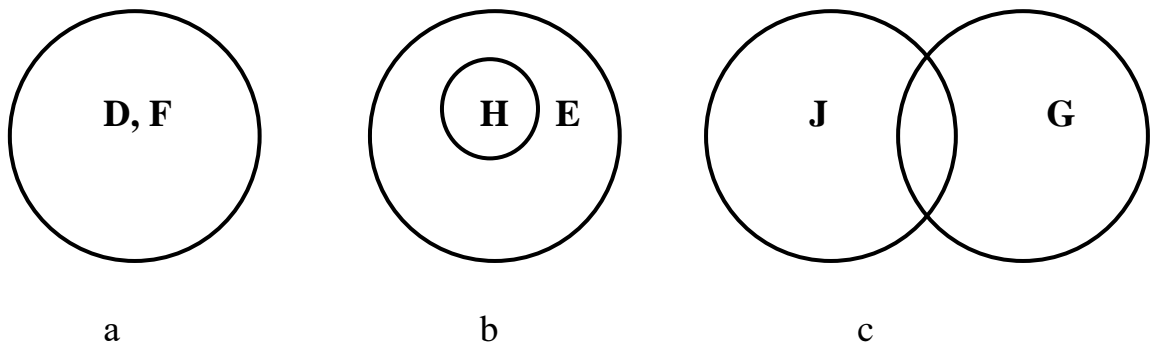
Об'єм поняття – це сукупність (клас) об'єктів, котрі мисляться у даному понятті. Зміст – сукупність загальних суттєвих ознак об'єктів, котрі мисляться у даному понятті.

За об'ємом поняття поділяються на пусті, одиничні і загальні. Наприклад, поняття «*президент*» сьогодні є загальним оскільки, оскільки його обсягом виявляється клас, до якого входять президент США, президент Німеччини, президент України і т.д. Поняття «*чинний президент України*» є одиничним, оскільки його обсяг складається лише з одного елемента. Поняття «*чинний президент СРСР*» сьогодні виявляється, вочевидь, пустим.

Вказаний поділ понять є не абсолютним, а відносним до місця, часу та деяких інших обставин, котрі визначають універсум вжитку конкретного поняття (з латини *universum* – «усе існуюче» або «світ в цілому»). Так, поняття «*чинний президент СРСР*» в універсумі 1990 року було не пустим, а одиничним, адже у той час діяв перший і єдиний президент Радянського Союзу М. С. Горбачов. Загальне в універсумі віруючого християнина поняття «*ангел*» в універсумі атеїста є пустим.

Маючи на меті правильно вживати і розуміти поняття, будувати з них зрозумілі судження, робити коректні умовиводи, розглянемо різні відношення між ними: ці відношення визначаються залежно від обсягів розглядуваних понять і зображуються у вигляді колових схем (кіл Ейлера). З огляду на сказане вище будемо розуміти, що як об'єми понять, так і співвідношення між ними залежать від явно чи неявно прийнятого універсуму. Якщо обсяги двох понять мають спільні елементи, поняття називаються сумісними, інакше вони є несумісними. До сумісних понять відносяться тотожні D і F (їх обсяги повністю співпадають,

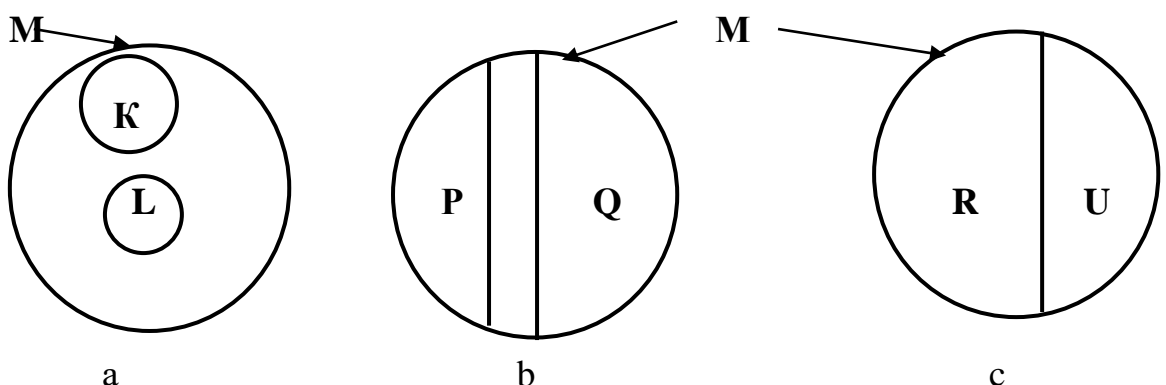
малюнок 1а); підпорядковані (обсяг одного з них – видового Н – є частиною обсягу іншого – родового Е; видове підпорядковане родовому поняттю, малюнок 1б); такі, що перетинаються – J та G (обсяги понять співпадають лише частково, малюнок 1с).

Малюнок 1

Наприклад, Поняття «неповнолітній» і «особа, котра не досягла вісімнадцятирічного віку» за українським законодавством є тотожними. За англійським законодавством, тобто в універсумі законослухняного мешканця сучасної Англії, ці поняття не тотожні, натомість друге підпорядковане першому (малюнок 1б). Поняття «хуліган» і «п'яниця» знаходяться в відношенні перетину. Поняття «хабар у великому розмірі» підпорядковане поняттю «хабар» (ст. 368 чинного КК України), перше з них є видовим у відношенні до другого – родового.

До несумісних понять відносяться супідрядні родовому поняттю М (на малюнку 2а позначені К і L). Особливими випадками супідрядності понять є протилежність Р і Q (малюнок 2б) та суперечність R і U (малюнок 2с).

Малюнок 2

Логічна операція, що розкриває обсяг родового поняття шляхом перелічення відповідних йому видових понять, називається поділ поняття.

Щодо операції поділу поняття слід взяти до уваги: вона має особливий логічний сенс. Адже буквально не поділяється, наприклад, поняття «ствердне судження» на дві частини – «ствердне» і «судження». Уявному поділу на

частини піддається об'єм родового поняття, клас об'єктів, що мислиться у ньому. Причому з кожним із отриманих у такий спосіб підкласів зіставляється певне нове – видове – поняття: саме в цьому полягає логічний поділ.

Таким чином, термін «поділ поняття» позначає два пов'язаних процеси: уявне ділення обсягу родового поняття на підкласи, а також співставлення родового і видових понять, уведених для опису відповідних підкласів.

Логічну операцію, яка складається з кількох послідовних актів поділу, називають класифікацією. Поділ і класифікація – за своєю суттю однорідні операції, вони відрізняються лише кількісно (кількістю актів поділу). Але якщо у випадку поділу поняття наголос, як правило, робиться на одному з паралельних процесів – на встановленні співвідношення «родове поняття – видові поняття», то у випадку класифікації – на другому, а саме на підрозділі вихідного класу однорідних об'єктів на усе дрібніші підкласи (обсяги видів і «видів видів»...). Тому за звичкою говорять «поділ поняття», але «класифікація об'єктів» (наприклад, клієнтів адвоката або законів природи).

У структурі логічного поділу є три елементи: подільне (родове поняття), члени поділу (видові поняття), підстава поділу. Підстава поділу – це ознака (або сукупність ознак), за якою виконується поділ. Як бачимо, підставою поділу поняття «судження» (подільне) на «ствердне судження» і «заперечне судження» (члени поділу) виступає якість судження (або, інакше, зв'язка, що визначає якість).

Залежно від характеру підстави логічний поділ поділяється на різновиди: дихотомічний поділ і поділ за видозміною ознаки.

В перекладі з грецького «дихотомія» означає «поділ на дві частини». Вона груба і часто використовується як перший крок дослідження. Підставою тут є наявність або відсутність певної ознаки: в результаті родового поняття поділяється на два суперечні

Зазвичай більш тонким є поділ за видозміною ознаки: в цьому випадку підставою акту поділу виявляється не наявність/відсутність, а різний ступінь прояву ознаки, спільної усім елементам обсягу подільного.

У процесі поділу поняття і класифікації слід дотримуватись низки правил.

1) Поділ має бути сумірним

Інакше кажучи, об'єднання обсягів членів поділу має давати обсяг подільного поняття. Порушення даного правила – несумірний поділ. Наприклад, коли під час поділу справедливих державних устроїв за Аристотелем буде упущене царство.

Якщо немає можливості або потреби перелічувати усі члени поділу, то процедура коректно «закривається» виразами на зразок «і так далі», «і так і інші» і подібними до них, а також трьома крапками.

2) Поділ має виконуватися за однією підставою

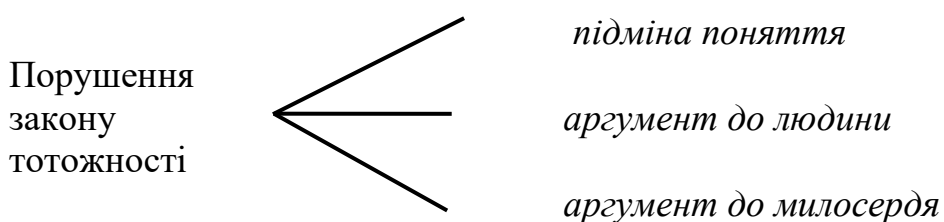
Порушення цього правила буде полягати у тому, що процес поділу починається за однією підставою, а продовжують чи закінчують за іншою. Наприклад: *судження бувають одиничними, загальними й хибними* (варіант: *судження поділяються на істинні, одиничні і загальні*).

3) Члени поділу мають виключати один одного

Інакше кажучи, в результаті поділу маємо отримати несумісні (точніше, супідрядні) поняття. Причиною порушення цього правила буває порушення попереднього, наприклад: *злочинці поділяються на повнолітніх і рецидивістів*. Внаслідок такого помилкового поділу у невідомої людини може скластися хибне враження, що всі неповнолітні злочинці – рецидивісти.

4) У ході класифікації поділ має здійснюватися у неперервний спосіб

Це означає, що у процесі поділу родового поняття слід переходити до його найближчих видів, не пропускаючи («не перестрибуючи») їх. Інакше виникає помилка – «стрибок у поділі». Типовий її приклад наведено нижче.

У наведеному випадку «стрибок у поділі» тягне за собою втрату певної узагальнюючої інформації, що небажано і неприйнятно. Крім того, тут припущена й помилка несумірного поділу.

Визначення – логічна операція, що розкриває зміст поняття шляхом перелічування ознак, які до нього входять.

Як дати визначення, тобто побудувати дефініцію?

Логічна форма поняття, як вже пояснено раніше, має вигляд:

$N = W_{yz}...$

де $W_{yz}...$ – істотні загальні ознаки об'єктів, що мисляться у понятті. Визначення полягає у послідовному й вичерпному перелічуванні усіх цих ознак.

Встановлення головної частини (W) має сенс підведення поняття, що визначається – дефінієндуму N , під найближче йому родове поняття. Встановлення побічної частини ($y, z...$) фіксує ті особливі видові ознаки, що відрізняють дефінієндум від усіх інших понять, супідрядних родовому поняттю. Тому стандартна процедура визначення називається визначенням через найближчий рід і видові ознаки. Такий спосіб дефініції не є єдиною можливим, але оскільки він зустрічається найчастіше, остільки обмежимося його розглядом.

Наглядна інстанція – суд, що розглядає в порядку нагляду справи за протестами на вироки, ухвали і постанови суду, які набрали законної сили.

Тут: $N = W_{yzv}$, де

N – наглядна інстанція,

W – суд,

y – розглядає в порядку нагляду справи за протестами на вироки суду, які набрали законної сили,

z – розглядає в порядку нагляду справи за протестами на ухвали суду, які набрали законної сили,

v – розглядає в порядку нагляду справи за протестами на постанови суду,

які набрали законної сили.

У процесі побудови дефініції слід дотримуватися низки правил.

1) Визначення повинно бути сумірним

Інакше кажучи, слід перелічувати тільки усі загальні істотні ознаки об'єктів, які охоплюються думкою в дефінієндумі. Інакше визначення буде несумірним, що є логічною помилкою.

Наглядна інстанція – це суд. Маємо несумірне – занадто широке – визначення, воно втрачає істотні ознаки предмета думки, що неприпустимо.

Наглядна інстанція – суд, що розглядає в порядку нагляду справи за протестами на вироки, ухвали і постанови суду, які набрали законної сили минулого року. Наведене визначення помилкове – воно занадто вузьке (фіксує зайву ознаку, чим уводить в оману).

2) Визначення має бути чітким і ясним

У визначенні не повинно бути метафор, евфемізмів, багатозначних або невідомих понять. Усе це криє небезпеку порушення закону тотожності й нерозуміння, тому в науковій, філософській, юридичній мові чи у діловому спілкуванні є неприпустимим.

Суддя – це слуга Феміди.

Архітектура – це закам'яніла музика.

Наведені метафори збуджують уяву, вони доречні в художній літературі, але як точні дефініції неприйнятні.

Прес-реліз – форма паблік рілейшнз, зорієнтована на мас-медіа з метою термінового оприлюднення певних даних.

Важко припустити, що людина, котра не знає поняття «прес-реліз», володіє поняттями «паблік рілейшнз» і «мас-медіа». Тому наведене визначення виявляється неінформативним, у ньому зроблено помилку «невідоме через невідоме». виправити її можна шляхом заміни невідомих понять добре відомими.

Прес-реліз – форма зв'язку джерела інформації з громадськістю, зорієнтована на засоби масової інформації з метою термінового оприлюднення певних даних.

В цьому випадку невідоме поняття «паблік рілейшнз» (від англійського public relations) замінене на добре зрозумілий український переклад – «зв'язок джерела інформації з громадськістю», а «мас-медіа» (від англійського mass media) – на «засоби масової інформації».

3) У визначенні не повинно бути кола

Це правило є особливим випадком попереднього: воно застерігає проти визначення невідомого поняття через однорідне йому або похідне від нього, що, природно, теж не може вважатися відомим.

Існують дві помилки, що порушують це правило: тавтологія у визначенні та хибне коло.

У випадку тавтології задля побудови дефініції використовується поняття, споріднене тому, яке визначається. Таке визначення не здатне усунути невідомого і допомогти дійсному розумінню дефінієндуму. Наприклад:

Хуліган – людина, котра вчинила хуліганську дію.

Але той, хто не знає поняття «хуліган», навряд чи розуміє поняття «хуліганська дія». Наведене визначення не зменшує коло незнання, а скоріше розширює його. Тому правильне визначення повинне розкривати зміст зазначеного дефінієндуму в незалежних від нього і порівняно простих поняттях, наприклад так.

Хуліган – людина, котра з особливою зухвалістю та цинізмом грубо порушує громадський порядок з мотивів явної неповаги до суспільства.

Випадок хибного кола: при побудові дефініції поняття *X* використовується поняття *У*, яке, в свою чергу, визначається через *X*. Внаслідок цього в обох взаємозалежних визначеннях досягається лише ілюзія розуміння, а насправді думка потрапляє в пастку нескінченного коловороту. Наприклад:

Def1: Конфлікт – це спосіб додання суперечок, які не можна здолати іншими шляхами.

Def2: Інші шляхи – шляхи додання суперечок, які уникають конфлікту.

Зрозуміло, що у випадку підстановки *Def2* у *Def1* остання перетворюється на неінформативну тавтологію. Правильно було б побудувати іншу дефініцію або перелічити різновиди *інших шляхів* (прямі переговори, звернення до посередників, судових установ тощо).

4) Визначення, коли це можливо, має не бути негативним

Тобто у визначенні слід фіксувати наявність істотних ознак об'єктів, які мисляться в дефінієндумі, а не їх відсутність. Інакше дефініція може втратити інформативність. Наприклад, судження: «Наглядова інстанція – це не громадська організація» хоча й істинне, проте практично нічого не говорить про розглядуваний об'єкт і тому не може служити за визначення відповідного поняття.

Але у деяких випадках істотною може бути фіксація саме відсутності ознаки, наприклад: «Неповнолітний – людина, яка не досягла вісімнадцяти років». Отже, останнє правило визначення припускає виключення.

Чи є логічний поділ і визначення виключними засобами введення поняття в обіг або його роз'яснення певному адресатові? Чи достатньо дефініції для того, щоб осягнути мислимий у відповідному понятті об'єкт?

У одному з чисел газети «Аргументи і факти» було вміщене запитання читача: «Кажуть, по Росії "гуляє" багато фальшивих доларів. Чи в змозі нефахівець відрізнити справжні купюри від підробок?»

Чи достатньо у відповідь навести стандартну дефініцію: «Американський долар – грошова одиниця США, що дорівнює 100 центам»? Зрозуміло, що навіть коректне визначення тут не задовольняє. Тому редакція газети цілком справедливо вдалася до прийому, що замінює визначення, а саме до опису.

У нашого нового «зеленого друга» є декілька розпізнавальних ознак.

Особливий, щільний на дотик, хрусткий тип паперу.

Якість друку – дуже чіткі малюнки, продиляються всі найтонші лінії.

Гло неба – рівномірне, не розмите, написи – об'ємні.

Кожній купюрі повинен відповідати портрет певного президента, а цифра – тій сумі, що позначена прописом.

Само собою зрозуміло, що фарба на банкноті має бути стійкою і не

залишати на пальцях чорних і зелених слідів.

Опис полягає у тому, щоб повно і точно вказати чуттєво-сприймані ознаки об'єкта, який цікавить адресата, створити його наочний образ.

Опис виходить за коло чисто логічних операцій, він апелює скоріше до чуттєвого сприймання конкретного об'єкта. Опис не є суто об'єктивною операцією, він має суб'єктивне спрямування, адже будується з урахуванням того, що потрібно конкретному адресатові, тоді як визначення мусить бути об'єктивним, безвідносним до інтересів того або іншого адресата.

У сфері інтересів працівника правоохоронних органів опис традиційно використовувався з метою ідентифікації тієї чи іншої особи. Специфічним видом кримінологічного опису і сьогодні залишається словесний портрет (наприклад, злочинця, який знаходиться в розшуку, або дитини, котра зникла з дому).

Крім опису, визначення може бути замінене характеристикою. Характеристика полягає у тому, що перелічуються специфічні ознаки або параметри об'єкта, які мають значення для адресата. Характеристика, на відміну від опису, не спрямована на створення наочного образу розглядуваного об'єкта. Вона може бути застосована тоді, коли цей образ взагалі не існує.

Фрагмент кримінологічної характеристики злочинності неповнолітніх наведено нижче.

У 1993 році в Україні зареєстровано 26075 злочинів, скоєних підлітками, і 11853, в яких вони брали участь. В цілому це становить 37928, тобто 14.2% всіх розкритих у цьому році злочинів.

Серед виявлених осіб, винних у порушенні Кримінального кодексу, неповнолітні склали 13%. Щорічний приріст, починаючи з 1973 р., в середньому становив +5.2%. Щорічний приріст загальної кількості осіб, винних у скоєні злочинів за цей же період, зафіксовано показником +2.8%. Отже, приріст дитячої злочинності майже вдвічі перевищує приріст всієї злочинності.

Досить ясно, що загальна дефініція поняття «дитяча злочинність» хоча і цілком доречна при вивченні даної проблеми, однак через свою універсальність і об'єктивність не здатна дати уявлення про явище, яке відбувається тут-і-зараз, причому в ракурсі, котрий цікавить саме кримінолога. Побудувати наочний опис явища злочинності просто неможливо. Отже, використання тут особливої характеристики є цілком виправданим.

Характеристика, як і опис, часто використовується у рекламних оголошеннях. Який з цих прийомів обрати – залежить від адресата реклами. Якщо ви маєте намір вплинути, наприклад, на дітей – потенційних покупців «марсів» і «снікерсів», то доцільно використати спрямований на чуття опис («... І товстий, товстий шар шоколаду!»). Якщо ж ви ставите за мету переконати органи влади видати ліцензію на продаж цих же солодоців, то слід дати їм характеристику (виробники, перелік інгредієнтів, місце і дата виготовлення, термін зберігання і т. ін.).

Інколи характеристика і опис можуть застосовуватися разом, як у наведеному нижче прикладі.

У другій половині XIX століття у Франції було розроблено спеціальну

техніку – бертильонаж, яка завдяки ретельному вимірюванню різних органів тіла злочинців (зріст, розмах рук і т.ін.) дозволяла досить надійно ідентифікувати їх при повторному вчиненні злочинів. Наведене далі демонструє плідність бертильонажу.

19 червня 1881 р. було знайдено задушеного старика-самітника, що відлюдно жив у своїй хижі в Форезьких горах. 35 тис. франків, накопичених старим за все його життя, виявилися викраденими. Кенігштейн-Равашоль, котрий підозрювався у скоєнні цього злочину, був заарештований, але вирвався з рук поліцейських і йому вдалося втекти...

Все це було цікаво і, напевне, важливо, але вирішальним було зовсім інше. В 1889 р., коли в Сент-Етьєні запровадили бертильонаж, туди за підозрою у співучасті у крадіжці було доставлено Кенігштейна, якого обміряли, зареєструвавши відповідні показники. Вже 24 березня 1892 р. Бертильон тримав у руках одержану з Сент-Етьєна картку з даними (всі обміри виконувалися в метрах): Клод Франсуа Кенігштейн на прізвище Равашоль; зріст – 1.663; розмах рук – 1.780; обсяг грудей – 0.877; довжина голови – 0.186; довжина лівої стопи – 0.279; довжина середнього пальця лівої руки – 0.122; довжина лівого вуха – 0.098; забарвлення лівої роговиці – жовтувато-зелене; шрам біля великого пальця лівої руки...

...У середу 30 березня власник ресторану «Вері» на бульварі Можант повідомив поліції, що у нього снідає чоловік приблизно тридцяти років, зі шрамом біля великого пальця лівої руки. Незнайомець ще у понеділок розмовляв з офіціантом Леро і проголошував анархістські гасла. Комісар поліції Дреш з чотирма сержантами прибув до ресторану саме у той момент, коли незнайомець збирався його покинути. Анархіст одразу ж вихопив револьвер, але, попри відчайдушний опір, його було обеззброєно і схоплено.

До Бертильона його привели страшенно скривавленого. Він так лютував і чинив шалений опір, що ніяк не вдавалося його обміряти і сфотографувати. Тільки у п'ятницю затриманий заспокоївся. Тепер тон його змінився, він прийняв зухвалу позу героя. Тільки особисто Бертильону він дозволив обміряти і сфотографувати себе. Одержані дані виявилися такими: зріст – 1.663; розмах рук – 1.780; обсяг грудей – 0.877; довжина голови – 0.186; довжина лівої стопи – 0.279; довжина середнього пальця лівої руки – 0.122; довжина лівого вуха – 0.098. Отже, Равашоль – «революційний ідеаліст» – виявився Клодом Франсуа Кенігштейном та, вочевидь, грабіжником і убивцею з Сент-Етьєна.

Запідозрити у відвідувачі ресторану «Вері» Кенігштейна допомогла особлива прикмета – елемент опису. А вже точніша ідентифікація злочинця ґрунтувалася на врахуванні характерних параметрів його тіла.